

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Факультет психології
Кафедра експериментальної та прикладної психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА
СТРАХ СМЕРТІ У МИРЯН ТА БОГОПОСВЯЧЕНИХ ОСІБ,
ПРИНАЛЕЖНИХ ДО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Освітньо-професійна програма «Психологія»

Спеціальність 053 «Психологія»

студентки 4 курсу 2 групи

Софії ЦЬОМКИ

Науковий керівник:

к.п.н., доцент,

доцент кафедри експериментальної
та прикладної психології

Ілля ЯГІЯЄВ

Допустити до захисту в ЕК
кафедра експериментальної та прикладної психології
Протокол № _____ від _____
Завідувач кафедри: к.психол.н., доц.
Каріне МАЛИШЕВА

_____ (підпис)

Зміст

Вступ	2
Розділ 1. Теоретико-методологічний аналіз досліджень поняття страху смерті	4
1.1. Поняття страху смерті	4
1.2. Переживання страху смерті у християн, індуїстів, і буддистів	15
1.3. Відмінності відчуття страху смерті у вірян різних християнських конфесій	21
Висновки до розділу 1	26
Розділ 2. Організація та результати дослідження відмінностей переживання страху смерті римо-католиків у мирян і богопосвячених осіб	28
2.1. Дизайн, гіпотези емпіричного дослідження, характеристика вибірки	28
2.2. Залежність задоволеності життям і стабільності психічного здоров'я із страхом смерті	33
2.3. Відмінності переживання страху смерті богопосвячених осіб та вірян, що живуть світським життям	38
Висновки до розділу 2	42
Висновок	44
Посилання	45
Додатки	49

Вступ

Інтерес до досліджень у сфері психології релігії стабільно набуває своєї популярності з кінця 20 століття по сьогодні. Паралельно збільшується кількість досліджень страху смерті. З 80-х років минулого століття набирає своєї актуальності дослідження страху смерті у представників різних релігійних традицій, зокрема вплив певних віровчень на дане почуття. Окрім того зростає цікавість до зв'язку задоволеності життям зі страхом смерті, про що свідчать наявні дослідження (Cohen et al., 2005, Şimşek, 2005). Про це говорить збільшення наукових робіт на тему “страх смерті” та вивчення терапевтичного впливу релігійних практик на деструктивні переживання, що супроводжують відчуття страху щодо власної смерті. Дана робота є спробою узагальнити напрацьований матеріал з даної тематики до цього часу та розширити знання про вплив стилю життя вірян Католицької церкви на рівень страху смерті.

Дослідження, пов'язані зі страхом смерті, намагаються активно виділити особливості переживання даного почуття залежно від віку та статі (Feifel & Nagy, 1981, Westman & Canter, 1985, Abdel-Khalek, 2002, Thorson and Powell, 1988, Slaughter & Griffiths, 2007, Cicirelli, 1998), а також від приналежності до католицької чи протестантської гілки християнства (Nichols, 2018, Abdel-Khalek, 2002, Berger, 2010, Cohen et al., 2005, Nowak, 2024, Wester, 2015, Ellis, Wahab & Ratnasingan, 2013).

Мета роботи — дослідити задоволеність життям, стабільність психічного здоров'я та їх вплив на страх смерті. Особливу увагу було приділено виявленню відмінностей рівня страху смерті у богопосвячених осіб і осіб, що ведуть світське життя. У дослідженні було використано Google форму, що містила анкету, шкалу задоволеності життям (SWLS), опитувальник “Стабільність психічного здоров'я - коротка форма” (MHC-SF-UA) та шкалу страху перед особистою смертю (FPDS). Результати проходження опитувальника оброблялися за допомогою наступних статистичних

методів: критерій нормальності Колмогорова-Смірнова, корекція Уелча при Т-критерії Стьюдента, непараметрична однофакторна ANOVA з критерієм Краскела-Уолліса та метод попарного порівняння, а також коефіцієнт кореляції Спірмена.

Дослідницькі питання:

1. Чи існує вплив стабільності психічного здоров'я та задоволеності життям на силу страху смерті?
2. Чи впливає стиль життя християнина (богопосвячений чи світський) на силу страху смерті?

Розділ 1. Теоретико-методологічний аналіз досліджень поняття страху смерті

1.1 Поняття страху смерті

Вивчення поняття страху смерті вже довгий час знаходиться в полі зору науковців і з розвитком науки танатології почало розгадатися з найбільш різноманітних сторін. Страх смерті є природним, і він спричинений страхом перед невідомим. Наявні дослідження показали, що страх смерті – це не якесь просте явище, натомість воно містить в собі велику кількість вимірів. Зокрема, здійснювалось виділення рівнів (низький, середній або високий) переживання даного явища за критерієм його сили, спираючись як на прямі, так і на непрямі показники страху смерті. Також воно досліджувалось разом з іншими, пов'язаними з ним, феноменами, такими як інші особливості смерті (такі, як власне значення смерті для особи, суїцидальні настрої, відвідування похоронів і володіння земельною ділянкою на цвинтарі) та людська поведінка загалом. Було виявлено, що люди з більшим страхом смерті мали в загальному негативніші установки щодо самої події смерті як такої, повідомляли про позитивну динаміку страху смерті з віком і що має найбільшу релевантність для даного дослідження – їхня поведінка і погляди були менш релігійними. Окрім того дослідження поняття страху смерті відбувалось з визначенням наступних показників: життєві орієнтації, включення в потенційно небезпечну для життя діяльність і прийняття себе; демографічні показники (Cicirelli, 1998, Thrane, 2010).

Фактором, що сприяв точнішій оцінці свідомого рівня страху смерті, було виявлено вимірювання рівня фантазії, а також включення до вибірки людей, які безпосередньо мали підстави для пережиття страху смерті. Зокрема, важливо використовувати різноманіття способів вимірювання результатів аби охопити страх смерті на різних рівнях його усвідомлення. Тут важливо зазначити, що в даній роботі поняття страху смерті та тривоги перед смертю ототожнюються на відміну від

психоаналітичного підходу. Підсумовуючи, можна говорити про підвищення ефективності досліджень у даному полі при врахуванні якомога більшої кількості аспектів. Таким чином вдалося дослідити страх смерті на трьох рівнях: свідомому (використовуючи субшкалу Fear of Death of Self Collett-Lester (1969)), фантазійному (за допомогою вибору позитивних (наприклад, заслужена відпустка) або ж негативних (наприклад, покинутий дім) метафор), а також поза рівнем усвідомлення (використовуючи модифікацію тесту кольорів і слів (Feifel & Branscomb, 1973; Klein, 1964; Stroop, 1935) для оцінки емоційного впливу слів, пов'язаних зі смертю). Значних кореляцій між показниками за трьома рівнями не виявили.

Побутує уявлення, що люди з хорошою думкою про себе схильні відчувати страх смерті менше, ніж інші. Проте дана теза була спростована дослідженням, у якому значущих кореляцій між даним феноменом і такими конструктами, як задоволеність життям і самооцінка виявлено не було. Так само у даному дослідженні не було виявлено зв'язку з віком, соціально-економічним статусом, загальним рівнем інтелекту, а також схильністю до небезпечної для життя поведінки. Водночас в іншому дослідженні було виявлено, що молодші учасники (до 25 років) бояться смерті більше, ніж старші (25-55 років).

З мірою збільшення страху смерті збільшується кількість поганих, жорстких і темних понять (на противагу нейтральним і позитивним), які досліджувані пов'язують зі смертю; окрім того респонденти з вищим рівнем страху смерті більше усвідомлюють саму смерть, а також вони більше уникають відвідування похоронів.

Загалом на кінець 20 століття поняття страху смерті неоднозначно оцінювалося в літературі: з одного боку загальну людську поведінку розглядали як відповідь на страх смерті, який властивий людині протягом усього її життя, а з іншого – страх смерті

окреслювався як один із чинників виникнення депресій і різних психосоматичних розладів. Тобто в науковому середовищі побутували різні погляди (Feifel & Nagy, 1981).

Надалі було розвинуто погляд на причинно-наслідковий зв'язок особистого значення смерті на страх смерті. Тут важливо зазначити, що з першого погляду може здатися, що значення смерті не існує поза страху смерті, оскільки виникнення емоційного забарвлення ставлення до певного явища опосередковано когнітивними значеннями, які людина йому надає. Проте, зокрема у дорослому віці, пізнавальний процес і емоції не є тотожними явищам, які передують емоційній реакції. Тож є сенс виділяти значення смерті поза межами страху смерті, оскільки якщо певна подія сприймається людиною як загрозна для життя, вона автоматично викликає страх або тривогу. У ході емпіричних досліджень, проведених різними дослідниками, було виділено найчастіші теми в особистому значенні смерті, а саме: погляд на смерть як на продовження існування у загробному житті, погляд на смерть як на неіснування; поняття продовження існування в тій чи іншій формі після смерті, поняття смерті як вимирання, смерть як вплив на інших. Зрештою було виділено чотири фактори, якими пояснюється більша частина відповідей на 30 питань щодо значення смерті, а саме: спадщина (полягає у визнанні нащадків через призму життєвих досягнень померлого предка), загробне життя, вимирання та мотиватор. Проте внаслідок складнощів інтерпретації останнього фактору, його було виключено з кінцевого аналізу. Незважаючи на це, цікаво зазначити, що було виявлено кореляції між пунктами опитувальника, які відповідали факторам спадщина та вимирання, та, з іншого боку, між факторами загробне життя та мотиватор. Внаслідок цього, можна зробити припущення, що в розрізі страху смерті через факт вимирання, людині починає бути важливо що вона залишить по собі. Таким чином неначе уникаючи факт повного вимирання, оскільки певний слід все ж продовжує

існувати навіть після її смерті. (Cicirelli, 1998, Holcomb, Neimeyer, & Moore, 1993; Durlak, Horn, & Kass, 1990).

Окрім того позитивна кореляція була визначена між силою страху смерті та описом себе як таких, що включають в себе іншу особу, описом смерті як остаточної, неприродної, холодної і позбавленої сенсу та незакінченою реалізацією себе як проєкту або власної ідентичності. І навпаки – люди, що мають нижчий рівень страху смерті описують її як природну та таку, що надає життю сенсу. Натомість страх смерті негативно корелює з емпатією до людей у будь-якій точці світу, а кореляція з високою оцінкою себе виявлена не була. Це свідчить про те, що страх смерті зменшується, коли для людини важливим виявляється хтось інший, а не вона сама.

Загалом сприйняття смерті як вимирання є предиктором до семи з восьми виділених субшкал, а саме: страх болю, страх приниження гідності, страх ізоляції, розлуки, самотності, страх загробного життя, страх остаточної смерті, страх залишити близьких людей і страх щодо долі тіла. Винятком виявився лише страх залежності, значної обумовленості якого не було виявлено. Тобто ті, хто сприймають смерть як вимирання, бояться смерті загалом більше. Сприймаючи смерть як загробне життя, респонденти виявляли більше страху щодо долі тіла, ізоляції, болю та водночас повідомляють про менший страх залежності. Ставлення до смерті як до спадщини зумовлювало лише збільшений страх приниження гідності та страх за долю тіла. З цього бачимо, що жодне з визначених дослідником ставлень не має значущої предикторної сили щодо одного з виділених підстрахів смерті, а саме: страху залежності. Це може свідчити або про неповністю коректне визначення аспектів страху смерті або ж певне окреме ставлення до смерті не було включено до опитувальника.

Відповідно до Florian & Kravetz, 1983 та Florian & Mikulincer, 1997 існує три загальні компоненти страху смерті, це інтраперсональний, інтерперсональний і

трансперсональний. Ставлення до смерті як до вимирання передбачало страх смерті на кожному з трьох рівнів. Підхід до смерті як до загробного життя визначає страх смерті лише на інтраперсональному та інтерперсональному рівнях. У той час, як думка про смерть як про спадщину дає можливість оцінити страх смерті виключно на інтраперсональному рівні.

Статеві та вікові відмінності були виявлені лише у межах виміру вимирання. Молодші учасники та жінки сприймали смерть саме як вимирання більше за старших учасників і чоловіків відповідно. І якщо у першій закономірності підстав для здивування немає, оскільки вони представляли саме те покоління, яке дуже часто стикалося з безглуздою смертю в медіапросторі; то щодо жінок раніше повідомлялося щодо їх більшої віри у смерть як форму продовження існування (Holcomb et al., 1993). Проте, якщо звернути увагу на елементи опитувальника, що стосуються виміру вимирання (смерть означає біль і страждання, особистісне вимирання, кінець мрій, розлуку з близькими людьми та втрату), то в них загалом йдеться про розлуку або втрату земних насолод, що не заперечує існування життя після смерті. Тож можна зробити висновок, що жінок, незважаючи на віру в продовження життя після смерті, у самій смерті лякає саме втрата набутого, до того ж не матеріальних, а саме духовних благ. Окрім того жінки виявляють значно більше страху залежності (Cicirelli, 1998).

Група проблемних осіб (госпіталізовані жінки, хворі на шизофренію) боялися смерті більше, за інших. Водночас в іншій групі проблемних осіб (люди, що лікуються від алкоголізму) високий рівень страху смерті було виявлено лише у старших чоловіків, які були відносно заможними. Аспект гендерних відмінностей у різних дослідженнях проявлявся по-різному. Серед дітей, віком 4-8 років, а також арабських студентів коледжів, переважно мусульман, значної різниці виявлено не було. В останній групі людей невеликі відмінності були помічені лише в одній з чотирьох шкал, а саме страх

болю та покарання – жінки мали дещо більші показники за трьома з семи пунктів шкали. В іншому дослідженні було виявлено більший страх перед болем та розкладанням тіла. Окрім того жінки виявляють більше страху перед приниженням гідності. Натомість наявні також дані і про загальну тенденцію більшого страху смерті у жінок (Feifel & Nagy, 1981, Westman & Canter, 1985, Abdel-Khalek, 2002, Thorson and Powell, 1988, Slaughter & Griffiths, 2007, Cicirelli, 1998).

Перші 25 років існування емпіричних досліджень страху смерті, з середини 50-х по кінець 70-х років 20 ст., питання “Чого саме ми боїмося, коли ми боїмося смерті” навіть не вважалося таким, яке потребує відповіді. Усвідомивши проблематичність даного питання, з'явилися спроби концептуалізації страху смерті шляхом аналізу різних аспектів даного явища. До таких можна віднести наступні питання: що станеться після смерті, власне страх смерті та страх припинення буття; аспекти тривоги смерті: це страх болю, руйнування, каліцтва, страх невідомого, страх знищення себе, боязнь втрати близьких людей і як наслідок залишитись самому, процесу смерті із втратою функцій, залежності від інших, нездатність терпіти пов'язаний з цим процесом біль; компоненти: припинення досягнення цілей і негативний вплив на тих, хто вижив; аспекти, пов'язані з тривогою смерті: процес, власне факт, а також наслідки смерті. Саме з метою дати більш точну відповідь на дане питання 2002 року Abdel-Khalek створив The Reasons for Death Fear Scale (RDFS), у межах цієї шкали було виділено наступні чотири підшкали: страх перед болем і покаранням, страх втрати зв'язків зі світом, релігійні провини та невдачі та розлука з близькими, які включають когнітивний, релігійний і соціальний аспекти. Результати за даною шкалою загалом позитивно корелювали як із загальною тривогою, так і з тривогою щодо смерті. Це може бути розглянуто як підтвердження припущення про те, що люди з підвищеною тривогою загалом мають тенденцію вважати, що вони мають підстави боятися смерті. Питання залишається лише в наступному: чи

відрізняються причини страху смерті від причин депресії і одержимості смертю (death depression, death obsession).

У свою чергу в Leming Fear Of Death Scale (Leming & Dickinson, 1985) страх смерті вимірювався в межах наступних субшкал: страх залежності, страх болю, страх приниження гідності (fear of indignity), страх ізоляції, розлуки, самотності (fear of isolation, separation, loneliness), страх загробного життя (fear of afterlife concerns), страх остаточності смерті, страх залишити близьких людей, страх щодо долі тіла. Щодо долі тіла та ізоляції більше хвилювання мали молодші (до 25 років), ніж старші (25-55 років) учасники і жінки, порівняно з чоловіками. Молодші учасники також виявляли більше страху щодо остаточності смерті та більше боялися залишити близьких (Cicirelli, 1998).

Цікаво зазначити, що багато мусульман називали однією з причин смерті “катування могилою”, що не часто називається причиною страху смерті представниками інших релігій. Ісламська філософія вирізняється вірою у вічне життя після смерті, яке починається після погребіння людини. Залежно від вчинків душа людини потрапляє або до раю, або в пекло. Пекло ж передбачає болі та муки, характер, сила та кількість яких невідома. За результатами опитувальника даний пункт шкали опинився на другому та третьому місці для жінок і чоловіків відповідно. З цього можна зробити висновок, що для мусульман одним з найбільш страшним у явищі смерті є відчуття невизначеного болю (Abdel-Khalek, 2002).

Припускається, що дуже маленькі діти менше бояться смерті за старших дітей, оскільки вони не до кінця розуміють, що саме означає смерть. З іншого ж боку, існує думка, що маленькі діти думають про смерть з поведінкової, а не біологічної точки зору, що посилює їх страх смерті. Серед вибірки дітей 4-8 років було виявлено позитивну кореляцію між віком та більш зрілим розумінням смерті та, з іншого боку, негативну – між більш зрілим розумінням смерті та страхом смерті. Серед дітей 9-12 років було

виявлено негативну кореляцію між страхом смерті та успішністю усвідомлення концепції смерті. Натомість діти 6-11 років, які мали більшу тривожність, менше допускали невідворотність смерті за своїх однолітків з нижчими показниками тривожності. Зважаючи на те, що в більшості досліджень когнітивного розвитку діти опановували концепт смерті приблизно до 7 років, дві вищеописані кореляції можна пояснити наступним чином: тривожність запобігає усвідомленню такого явища, як смерть. Тож наразі важко говорити однозначно про вплив повнішого уявлення про смерть на страх смерті. Усвідомлене розуміння поняття смерті може впливати позитивно – зменшувати страх смерті, оскільки діти будуть сприймати це як природну та біологічну подію. Проте з тої ж таки причини дітей може лякати страх смерті ще більше, оскільки усвідомлення невідворотності смерті дає підстави для тривожних думок щодо смерті близьких людей, а також себе. На вибірці дітей 4-8 років було показано, що чим більш зріле розуміння смерті, тим менший страх смерті.

Загалом було задокументовано, що в онтологічному вимірі страх смерті з'являється у дітей, віком 5 років, а з 7 років починає бути одним з найбільш поширених страхів. У дослідженнях оцінювання даного явища відбувається за допомогою опитувальників з рейтинговими шкалами (до прикладу Fear Survey Schedule for Children (Ollendick, 1983)). Застосовується також його графічна адаптація (the Koala Fear Questionnaire (Muris et al., 2003), яка дозволяє проведення процедури з дітьми від 4 років. Саме в результаті аналізу даного опитувальника на вибірці дітей, віком 4-6 років, вдалося виділити п'ять кластерів, одним з яких виявився смерть і небезпека. Водночас пункти, що відповідають даному кластеру, серед дітей 7-9 років вибирались найчастіше і дана тенденція зберігається включно до підліткового віку (Slaughter & Griffiths, 2007).

Було виявлено, що дітям 4-8 років набагато легше усвідомити такі компоненти смерті, як остаточність (визнання, що померлі не можуть ожити) і припинення

(існування фізіологічних потреб і можливостей), ніж універсальність (розуміння, що смерть повинна статися з усіма живими істотами) і причинно-наслідковий зв'язок (розуміння, що смерть зрештою спричинена порушенням функцій організму). Вищеописані компоненти смерті, разом з компонентом неминучості (ствердження, що живі істоти повинні в кінцевому результаті померти) зазвичай опановуються дітьми близько 10 років. Дискусійним проте залишається каузальна природа даного явища: діти опановують поняття смерті природно, паралельно з когнітивним розвитком чи дане усвідомлення все таки пов'язане певним чином з пережитим дитиною досвідом, що стосувався смерті. Діти віком 4-8 років оцінювали слова, пов'язані зі смертю, набагато страшнішими за нейтральні. Діти, які мали більш усвідомлене розуміння смерті, оцінювали слова, пов'язані зі смертю як менш страшні, за дітей, з меншим усвідомлення події смерті, тобто між розумінням смерті та страхом смерті наявна негативна кореляція (Slaughter & Griffiths, 2007, Cicirelli, 1998).

Окрім того було виявлено наступні особливості відчуття страху смерті серед підлітків: з одного боку, підлітки бачать смерть так віддалено, що вони приділяють їй мало значення та мають відповідно мало страхів, пов'язаних з нею; з іншого боку, інша категорія підлітків є дуже чутливими, вони переймаються цим питанням дуже сильно. Відповідно до Neimeyer & Moore (1994) у молодих людей і підлітків страх смерті загалом більший. Проте у старших людей присутнє занепокоєння щодо існування загробного життя, а також втрати особистого контролю. Цікаво зазначити, що зниження рівню страху смерті виникає досить рано у процесі дорослішання (Cicirelli, 1998).

У межах танатології певний час була поширена думка, що роздуми про смертність зменшують страх смерті. В історичній перспективі суспільства завжди відрізнялися наявністю механізмів, які давали можливість висловити та почути власні страхи. Обговорення смертності не дається людям легко. Звернення до смерті спричиняє

страждання, порушення звичного для нас життя та загрожує вже сформованим ціннісним орієнтаціям. З іншого боку мовчання на цю тему людей, стурбованих фактом смерті, не обов'язково сприятиме зникненню тривожності. Навіть навпаки – можна припустити, що тривожність лише посилюється. Підставами до виникнення даної ідеї можна вважати наявність подібних думок у різноманітних стародавніх філософських і релігійних текстах, зокрема в Старому Заповіті. Потреба говорити про смерть так чи інакше походить від нашого страху смерті і кожне покоління у свою чергу стоїть перед вибором: чи продовжувати розвивати вже існуючі у власному культурному просторі думки чи намагатися по-своєму пояснити даний феномен.

На кінець 20 століття люди загалом були погано підготовлені до невідворотності смерті, бо ставлення до її неминучості замовчувалося. Згідно Elizabeth Kubler-Ross, авторки книги “Про смерть і вмирання” люди мають величезну потребу “проговорити” власні страхи смерті. Вона заохочувала вести розмови про очікування смерті, а також припустила, що лише участь у таких розмовах може допомогти приборкати страхи. Вона запропонувала практику, суть якої не відрізняється від тої, що прихована в ритуалізації “Бардо Тодоль”, одного з тибетських буддійських текстів, детальніше про який мова йтиме пізніше. Запропонована нею ідеальна терапевтична зустріч відбувається тоді, коли людина може висловити свою лють, поплакати через горе підготовки, виразити свої страхи та уявлення комусь, хто буде сидіти на мовчки слухати. Такий слухач виконує функцію дзеркала. Подібне відбувається і у практиках, описаних у тексті “Бардо Тодоль” – людина створює такого слухача з самого себе. Спільним, що поєднує ці два абсолютно різних джерела і за часом написання, і за результатом, досягнення якого прогнозується, є те, що зрештою значною мірою розмова завжди спрямована до самого себе.

Kubler-Ross повідомляла про свої наступні спостереження: коли вона як психіатриця говорила своїм пацієнтам про можливу неминучість їх смерті, вони

поводили себе так, неначе не почули цього повідомлення. Це відбувається, оскільки дана інформація для пацієнта позбавлена будь-якого сенсу. У його власній системі координат смерть має відбутись у постійно далекому майбутньому. Саме розташування даної інформації поза межами вже сформованої картини світу та неможливість вийти за її кордони і викликає таку “глухоту” як реакцію на сказане. Люди намагаються не чути інформацію про смерть, а проте, єдине, що вони можуть зробити – це відтермінувати дану подію. Це повідомлення пацієнт зможе почути лише коли він інтегрує знання про наближення смерті у власну картину світу, і саме для цього може послужити репетиція смерті (більше про це у 1.2). Говорячи з собою, людина повільно переводить фокус на власне життя.

Проте тут важливо зазначити, що даний підхід не передбачає можливості наукового підтвердження чи вимірювання. Роздуми про смертність зменшують страх смерті лише для певної людини, яка здійснила цю дію власними силами, тобто прийняла рішення, докласти до цього своїх зусиль. З цього випливає, що ми не можемо говорити про якусь загальну зцілюючу властивість роздумів про смерть.

Це раціо говорить нам про неминучість смерті. Просте внаслідок нашої тілесності, що наповнює нас страхами та бажаннями, ми перестаємо чути наш розум. І нам доводиться проводити “репетиції” власної смерті для того, аби його наздогнати.

Звертаючись до поглядів філософів часів до нашої ери, отримуємо наступну думку, що чи не повністю нівелює все написане вище, проте ми розглянемо її лише як один із поглядів на подію смерті. Епікур вважав, що смерть є нічим, аргументуючи це тим, що все добро та зло міститься в почуттях, а смерть – це втрата відчуттів. Внаслідок цього зникає жага безсмертя, саме це, а не додавання нескінченного проміжку життя, робить смертне життя приємним. Отже, смерть є для нас нічим, бо, поки ми живемо, вона не з нами, а коли вона приходить, тоді ми вже не існуємо. Страх болю смерті є за

своєю суттю болем очікування. Епікур не вбачає сенсу в дискусії щодо питання смерті взагалі.

Продовжуючи висвітлювати творчість мислителів, що жили до нашої ери, як контраргумент можна навести поведінку Аксіоха з однойменного апокрифічного твору Платона. Зустрівшись з близькою перспективою власної смерті, він не здатний застосувати ту логіку, яку запропонував Епікур. Він свідомий нераціональної природи власного страху, проте цей страх все одно обтяжує його. Таким чином він не може використати аргументацію Епікура, аби позбутися страху, допоки він не зможе дослухатися до самого себе.

На противагу вищесказаного цікаво зазначити, що Епікур свій лист, у якому виразив власну позицію щодо смерті, завершує закликом роздумувати про “ці речі” вдень і вночі, на самоті та з товаришем. Як наслідок він обіцяє безтурботне життя, немов життя бога серед людей (Axelrod, 1987).

1.2 Переживання страху смерті у християн, індуїстів, і буддистів

Для початку важливо розрізнити поняття смерті, що побутує у східному та матеріалістичному західному світі. Для східної культури смерть не є кінцем для певної конкретної особистості, вона сприймається як природний етап існування, це обумовлено сприйняттям Я, як такого, що виходить за межі фізичного чи психосоціального виміру існування людини. Це перегукується з поглядами багатьох західних релігій, оскільки смерть не сприймається як кінець власного єства, бо душа людини безсмертна. Натомість у межах матеріалістичної західної орієнтації Я майже ототожнюється з фізичним тілом і внаслідок цього смерть і є моментом повного припинення існування. Люди бояться втратити своє Я внаслідок смерті, оскільки воно є тимчасовим і неповним. Дана закономірність була підтверджена емпірично: люди з матеріалістичною

орієнтацією визначали смерть як остаточну, неприродну, позбавлену будь-якого сенсу для життя та холодну, люди ж східної або західної релігійної орієнтації твердили протилежне; як наслідок, люди з більш вираженою східною орієнтацією повідомляли про менший страх смерті за тих, хто дотримувався матеріалістичних поглядів (Westman & Canter, 1985).

Насправді твердження про смерть містяться в догматах усіх світових релігій. У християнстві страх небуття відіграє особливо значну роль. Відповіді на питання на дану тематику складають одвічні твердження релігії. Спільну функцію, яку виконують так звані “передсмертні промови” (death-speeches), що мають місце у багатьох світових релігіях і викладені у різних релігійних текстах, у літературі називають практика (підготовка) до смерті. Дані “передсмертні промови” звернені до людини, яка потенційно здатна та хоче повірити в концепцію, викладену в ній. Той, хто вже вірить у те, про що говорить текст, не потребує “промови”, це не сприятиме послабленню страху смерті. Оптимальний реципієнт – це той, хто має прагнення мати погляди на смерть, описані в тексті. Метою його участі у тому, що відрізняється, а саме підходу до розуміння смерті, який проповідується “промовою”, є зміни у його страху. Тобто прихильник тексту вважає, що якщо щось змінити в його розумінні смерті, зміни відбудуться і щодо його страху смерті. Ці відмінності між концепціями смерті провокують початок процесу боротьби у послідовника (Axelrod, 1987).

Існують побутові уявлення щодо послаблюючої ролі релігії у відчутті страху смерті. У західному суспільстві конструкт “релігійність” є складним і часом виявляється криволінійний або ж випадковий зв'язок зі страхом смерті. Емпіричні дослідження показали, що люди з нижчим рівнем страху смерті виявляються більш релігійними за тих, чий рівень страху смерті є більшим. Релігійні люди вважають, що Божественне створило все та існує потім в усьому тому, що створило, отже вони відчувають більшу

близькість між людьми та людей і Вічним. Крім того особливо важливу роль тут відіграє такий аспект релігійності, як віра в загробне життя. Тож можна говорити про наявність наукового підтвердження даних переконань (Feifel & Nagy, 1981, Westman & Canter, 1985).

Ще одним цікавим спостереженням під час порівняння релігійно відданої групи на прикладі черниць, специфіка місії служіння яких (робота з проблемними сім'ями та людьми загалом) зумовлювала нерідкий контакт з хворими людьми, часами навіть на смертельні хвороби, з двома проблемними групами: госпіталізовані в державні установи жінки, хворі на шизофренію та представники середнього соціально-економічного класу, що проходили амбулаторне лікування алкогольної залежності та контрольною групою, що включала студентів, середній медичний персонал, західні практики йоги, члени великої польської родини та мешканці геріатричного пансіонату є те, що страх смерті у черниць все одно найнижчий, незважаючи на близький і регулярний контакт з життєвими труднощами. Окрім того відсутній вплив віку на рівень страху смерті, єдина відмінність – це те, що кожна черниця, старше 40 років, сприймала смерть як портал, у той час, як деякі молодші черниці не були настільки впевнені у цьому. Проте варто зазначити, що черниці швидше за все становили групу ще до вступу в монастир, оскільки кожна з них обрала саме таку специфіку служіння (Westman & Canter, 1985).

Підхід до страху смерті у буддизмі ми розглянемо на прикладі тибетського буддійського тексту “Бардо Тодоль” або ж “Тибетська книга мертвих”. У ній описані 49 днів між смертю та переродженням і міститься обіцянка на продовження існування після смерті, “звільненого” існування. Померлому будуть протистояти потенційні джерела жаху та смутку: Володар смерті їстиме його плоть і гризтиме його кістки, померлий зіткнеться з катаклізмами навколо. Проте у тексті йдеться, що всі ці явища не є фізичними, це “проекції” нашого власного розуму. Для того, аби вирватися з

нескінченного кола народження та смерті, людині потрібно лише визнати їх ілюзіями. Тобто для досягнення людиною “звільнення” їй достатньо “знати” чим є смерть. Дана можливість дається кожного дня протягом періоду між смертю та переродженням, і в будь-який момент у людини є здатність “усвідомити” нереалістичність того, що з нею відбувається. Для швидшого та легшого отримання цього інсайту людині варто практикуватися в цьому протягом свого земного життя. До того ж допоміжним фактором є те, що після смерті даний текст померлій людині “читає” людина, голос якої вона впізнає та якій вона довіряє.

Тож якщо кінець тілесного існування передбачає звільнення, зображення знищеної тілесності (наприклад, поїдання плоті) не мали б викликати відчуття небезпеки. Проте ідея небезпеки, викладена в “Бардо Тодоль”, ґрунтується на іншому підході до розуміння смерті, що не схвалюється даним текстом. Він полягає в остаточності смерті. Хоча в тексті і немає конкретного формулювання даної концепції, емоції, що супроводжують смерть у межах цього підходу до смерті, ретельно описані в тексті: страх закінченого існуванням, смуток бути забутим, жах при думці про людське розкладання, гнів на родичів, що ті почнуть швидко ділити майно померлого. Незважаючи на те, що текст проголошує повністю протилежний погляд на смерть, особливості відчуття страху смерті, що описані в ньому, відповідають саме цьому концепту смерті як кінцю.

І хоча в “Бардо Тодоль” концепція смерті як неіснування заперечується, велика частина послідовників тексту не може від неї відмовитися (Kubler-Ross, 1969). Навіть за життя під час критичних моментів, прихильник все таки схиляється до ідеї про смерть як припинення існування. І цей факт додає релевантності такому конкретному та наочному опису страху смерті в тексті. Таким чином можна сказати, що “Бардо Тодоль” приймає релігійна спільнота, члени якої особисто не повністю погоджуються з його

основною ідеєю. Тобто те, що вони вважаються правильним як група, не відповідає їх індивідуальним переконанням.

“Бардо Тодоль” не лише знаходить і розрізняє прихильника, у ньому йдеться також про те, чим саме прихильник відрізняється, ведеться дискусія про природу його відмінностей. Таким чином текст пропонує мову, якою можна звернутися до страху смерті. У кожному суспільстві релігія надає цю можливість – адресувати повідомлення страху смерті. Релігія є тою проміжною ланкою, за допомогою якої це стає можливим. Проте сама по собі “промова” не є ефективною, дієвості їй надає повторюваність і визначений порядок її промовляння, що додає “промові” вигляду та суті ритуалу. Рутинна є тою рисою, що відрізняє релігію від філософії і науки, та визначає її. Досягнення релігійних цілей потребує впорядкованого та повторюваного промовляння.

Функція ритуалізованої промови – це репетиція смерті. Доказовість ідей, викладених у “Бардо Тодоль” полягає більше не в їх підтвердженні, а в практиці цих ідей. Практика може вважатися доцільною, коли ідея розплутує павутину смислів, у яких живе людина, заохочуючи до повторного їх переживання. Практика пропонує додаткову підтримку для збереження стабільності концепції у суспільстві. Без практики вона може бути забута. Зважаючи на дискомфорт, з яким стикаються прихильники концепції смерті, описаної в “Бардо Тодоль”, соціальна корисність промови залежить насамперед від повторюваних промовлянь. Окрім того ще одна навмисна ціль практикування “промови” згідно “Бардо Тодоль” полягає у спонуканні до знайомства з нею. Таким чином прихильник сподівається прийняти дану концепцію смерті. Проте внаслідок того, що більша частина “промови” складається з опису страху смерті, по суті, прихильник знайомиться саме з ним.

“Промова” встановлює дистанцію на рівні ідей між прихильником і його стахом смерті, оскільки вона стоїть над страхом. Прихильник тексту та релігія об’єднуються навколо “промови”.

Перші п'ять книг Старого Заповіту, П'ятикнижжя, теж мають природу “промови”, оскільки спочатку передавались усним шляхом. Вперше якась реакція на факт смертності помічається після вбивства Авеля. Каїн, зіткнувшись зі смертю безпосередньо, під час вбивства брата, відчувши жах людського насильства, просить Бога про захист від вбивць. Єва ж у свою чергу, відчуваючи пустоту від смерті сина, називає наступного сина Сетом, що має значення “посаджений, положений”, тобто він є певною мірою заміною Авеля. Вона прагне заповнити цю пустоту, спричинену втратою. Таким чином обоє домовляються про смерть, намагаючись змінити жорстокість її природи. Урок, який робить людей звиклими до смерті, міститься у 5 розділі Книги Буття. У ньому наводиться генеалогічна лінія від Адама до Ноя у наступному вигляді: ім'я чоловіка, його вік на момент народження його спадкоємця, тривалість його життя та факт його смерті. Це виглядає приблизно наступним чином: Адам жив і помер... Сет жив і помер... Енос жив і помер. Що наводить слухача/читача на логічний висновок – я живу, тож я маю і померти. Ритмічна монотонність опису життя-смерті дає можливість проводити свого роду “репетицію” смерті і таким чином звикнути до неї (Axelrod, 1987).

Наступною окреслимо специфіку сприйняття смерті та страху пов'язаного з нею індуїстами. Одними з основоположних вірувань індуїстів є віра в одного бога на ім'я Брахман, а також віра в карму та реінкарнацію. Карма – це причинно-наслідковий принцип, що може тривати протягом багатьох життів. Хороші чи погані думки та вчинки здійснюють свій вплив на карму. Реінкарнація – це народження наново для того, щоб засвоїти духовні уроки та виправити карму після попередніх життів. Віра в реінкарнацію

значно заспокоює помираючих і їхні сім'ї, бо вони усвідомлюють, що їхні рідні не йдуть з цього життя назавжди, а вони відродяться ще раз, але вже до іншого, нового життя. Індуїсти вірять, що смерть не треба шукати, але і відтягувати її теж не варто (це відображається на обмеженому застосуванні з агресивних медичних засобів). Натомість вона має настати природно у відповідний час. Тож індуїсти часто відмовляються від лікування, особливо коли хвороба невиліковна або ж надії на відновлення нема. Окрім того згідно їх вірувань духовні страждання завжди пов'язані з кармою. Проте вони вірять, що мужнє знесення фізичних страждань перед смертю можуть змінити карму. Індуїсти прагнуть померти вдома в оточенні родини. На момент смерті вони прагнули би бути при свідомості та думати про Брахмана. Людині зі смертельною хворобою варто сказати про це своїй сім'ї і друзям, аби вони могли підготуватися до цього та порадіти за своїх близьких. Смерть є виповненням життя та шансом на кращу реінкарнацію. Це шанс опанувати нові кармічні уроки, а також наблизитися до мокші (звільнення від впливу карми на душу) (Thrane, 2010).

1.3 Відмінності відчуття страху смерті у вірян різних християнських конфесій

Оскільки релігія може мати евристичну цінність, що формує вірування, вона може функціонувати в ролі когнітивної схеми. А схеми у свою чергу впливають на те, як люди обробляють інформацію, організовують її і як наслідок змінюють базові припущення про різні життєві події, зокрема такі важливі, як смерть (Nowak, 2024, Wester, 2015).

Дослідження показують, що навіть коли люди відносять себе до християн, вірування цих людей різняться. Це стосується отримання задоволення від участі в церковній діяльності та від стосунків з іншими членами спільноти, на що робиться більший релігійний акцент: на демонстрацію віри в Бога чи здійснення справ на Божу

славу. Також християнська деномінація, до якої належить людина, визначає внутрішню (протестантизм) чи зовнішню (католицизм) релігійну орієнтацію. Від цього залежить чи буде людина сприймати релігію як спосіб отримання комфорту, коли це необхідно – як за зовнішньої орієнтації, чи як спосіб життя – за внутрішньої орієнтації. Окрім того від конфесії залежить формування світогляду: протестантизм більше пов'язаний з індивідуалізмом, у той час, як католицизм – з колективізмом. З цього випливає, що для протестантів приватні та емоційні релігійні мотиви є нормою, натомість для католиків таку роль окрім вищезазначених мотивів виконують ще й соціальні мотиви, а також структурні практики. Таким чином приналежність до конкретної християнської конфесії впливає на ставлення до переконань, зокрема і щодо такого питання, як смерть (Berger, 2010).

Згідно проведених досліджень католики та протестанти отримали однакові результати щодо тривоги смерті, віри в загробне життя та задоволеності життям. Відмінності проте полягають у наступному: серед протестантів тривога смерті позитивно корелювала із зовнішньою релігійною орієнтацією та негативно із внутрішньою, а також із вірою в загробне життя та задоволеністю життям. Серед католиків тривога смерті лише незначно, проте позитивно корелювала із зовнішньою релігійною орієнтацією, у той час як із внутрішньою орієнтацією жодної кореляції виявлено не було, вона також негативно корелювала з вірою в загробне життя та із задоволеністю життям. Опосередкований вплив зовнішньої та внутрішньої релігійних орієнтацій на задоволеність життям через віру в загробне життя та тривогу смерті набагато краще проявляється серед протестантів, ніж серед католиків. Окрім того існують певні докази непрямого впливу через віру в загробне життя та тривогу смерті, знову ж таки більше для протестантів, ніж для католиків. За контролю внутрішньої орієнтації, віра в загробне життя була більше пов'язана з тривогою смерті для

протестантів, ніж для католиків. При контролі віри в загробне життя та внутрішньої орієнтації, тривога смерті однаково пов'язана із задоволеністю життям у протестантів і католиків. Для зовнішньої орієнтації ці ж аспекти були ідентичними.

І у католиків, і у протестантів задоволеність життям негативно корелює з тривогою смерті. Прогнозування тривоги смерті на основі релігійної орієнтації є більш ефективним для протестантів, ніж для католиків. Вірогідно це спричинено особливостями репрезентативної здатності опитувальників на визначення релігійної орієнтації (Cohen et al., 2005).

У межах теорії соціального конструктивізму людина, яка пережила досвід смерті у культурі методистської церкви має іншу точку зору на смерть, ніж у того, хто досвідчив смерть у культурі пресвітеріанства. Це обумовлено наступними відмінностями у віруваннях та практиках цих деномінацій, що формують їхнє розуміння смерті: теологічні погляди на смерть, похоронні обряди та ставлення до смерті. Хоча обидві релігійні групи вірять у життя після смерті, методисти наголошують на важливості особистого порятунку та власне загробного життя, натомість пресвітеріани підкреслюють важливість воскресіння тіла та останнього суду. Таким чином для перших смерть – це перехід до вічного життя, душа миттєво переходить до раю чи пекла, залежно від віри та вчинків людини протягом життя. Пресвітеріани ж сприймають смерть як перехід до стану очікування воскресіння і відповідно останнього суду.

Відмінні також і похоронні обряди. Під час похоронних служб методисти роблять акцент на вірі, спасінні померлої людини та загробному житті. З іншого боку, пресвітеріани під час даної події фокусуються на житті та спадщині особи, а також на стосунках померлого з іншими та скорботі спільноти. Методистам властиво сприймати смерть як позитивний перехід до вічного життя, наголошуючи на ідеї, що смерть – це перемога над гріхом та світом.

Зважаючи на вищезазначене, можна зробити припущення, що методисти будуть мати менше страху перед смертю, за пресвітеріан, оскільки останні можуть сприймати дану подію більш похмуро та прагнути досягнути приємного Богові життя (Nowak, 2024, Wester, 2015)

Загалом, зважаючи на доктринальні відмінності, специфіку релігійних практик і чеснот, що проповідуються та які заохочуються, вважається, що менший страх смерті притаманний членам більш ліберальних християнських деномінацій (Ellis, Wahab & Ratnasingan, 2013).

Попередні дослідження показали, що серед студентів коледжу протестанти переймалися через те, що вони або їх близька людина може опинитися в пеклі, більше, ніж католики. Окрім того залежно від догматів конкретної християнської конфесії вірян можуть турбувати різні аспекти, що стосуються смерті та зокрема перебування близьких у пеклі. До прикладу, католик може турбуватися про свою сестру, оскільки вона скоїла смертний гріх самогубства. Християнку-фундаменталістку натомість може турбувати доля батька, що за життя не прийняв Христа як свого особистого спасителя.

Православна християнська «сотеріологія» (процес спасіння людей) зосереджена навколо втілення, смерті та воскресіння Ісуса Христа, а спасіння здійснюється синергією дару Божої благодаті та людських зусиль. На відчуття страху смерті у православних християн впливають їхні релігійні переконання та обряди, зокрема: погляди на смерть святого Йосифа Ісихаста, православна християнська традиція загалом, переживання втрати та скорботи, погляд на смерть (Chirban, 2021).

У своїх працях афонський монах Йосиф Ісихаст наголошує на тому, що смерті не потрібно боятися. Він робить припущення, що коли людина не боїться смерті та готова зустрітися з нею щомиті, смерть тікає від людини. Він також ділиться власним досвідом: коли він хворів, він ніколи не лікувався, проте смерть ніколи не була поруч. Цей погляд

вкорінений у його православної християнській вірі, а також думка про те, що без волі Бога ніхто не лише не захворіє, але і не помре (Mantala-Bozos, 2003).

Православна християнська традиція бачить смерть як перехід до вічного життя. Можливо, ця перспектива сприяє відчуттю меншого страху перед смертю. Проте оскільки традиція робить акцент на важливості життя після смерті та душі, це може призвести до більш похмурого та рефлексивного ставлення до смерті.

Православна християнська традиція надає багато уваги процесам втрати та скорботи. Акцент на загробному житті та душі померлого може впливати на те, як людина справляється з втратою та те, як вона сумує. Це може сприяти більш ґрунтовному підходу до втрати. Православна християнська перспектива розглядає смерть не з точки зору боязні її, але як перехід до вічного життя. Даний погляд підтверджується ідеєю, що смерті не треба боятися, навпаки її варто чекати з вірою та надією. Така перспектива вкорінена у розумінні Православною церквою потойбічного життя та важливості душі. Такий погляд на смерть обумовлює переживання вірянами втрати та скорботи. Підсумовуючи, можна сказати, що християнська православна перспектива на смерть характеризується відсутністю страху та акцентом на загробному житті та важливості душі (Mantala-Bozos, 2003, Chirban, 2021).

Водночас з тим вважається, що відчувати страх смерті нормально, оскільки це природна людська емоція. Боятися смерті не грішно і це не свідчить про відсутність віри, це швидше є знаком людської вразливості та смертності. З іншого боку, страх смерті може бути ознакою смирення: усвідомлення смерті може сприяти упокоренню та заохочувати до святості. Проте з іншого боку, якщо страх викликає тривожність і смуток, він не принесе жодної користі.

Православна християнська точка зору на страх смерті вкорінена у вірі. Дана християнська традиція робить акцент на вірі та довірі до Бога, яка може допомогти

зменшити страх смерті. Це відображено у фразі: “Не бійся”, яка повторюється у Святому Письмі 365 разів, що деякими богословами розглядається як повнота, як думка, що має супроводжувати вірянина кожен день року. Ще одним фактором, який сприяє зменшенню страху є сприйняття смерті як переходу до вічного життя, оскільки в такому разі смерть є природною частиною подорожі до вічного (East, 2020, Hermit, 2020)

Зважаючи на все більш секуляризований погляд на смерть у сучасному суспільстві, прийняття смерті згідно православної традиції, зокрема розуміння її нічим іншим як лише переходом до вічного життя, може полегшувати переживання страху смерті. Православна церква відіграє важливу роль у прийнятті людиною невідворотності смерті. Похоронні служби показують об'єднання членів спільноти під час переживання скорботи, що теж має сприятливий ефект на зменшення страху (Markevich, 2017).

Висновки до розділу 1

Страх смерті є складним феноменом, що включає різні виміри та рівні інтенсивності. Це природне явище пов'язане зі страхом перед невідомим і воно містить численні аспекти, такі як значення смерті для особи, суїцидальні настрої та поведінкові реакції на смерть. Важливу роль відіграють когнітивні значення, які людина надає смерті, що впливає на її емоційні реакції.

У християн, індуїстів та буддистів страх смерті проявляється по-різному, залежно від релігійних переконань та уявлень про загробне життя. Християни, як правило, сприймають смерть як перехід до вічного життя, що може знижувати рівень страху смерті. Індуїсти вірять у реінкарнацію, що також впливає на їх ставлення до смерті та зменшує страх. Буддисти бачать смерть як частину циклу життя і смерті (сансару), що допомагає їм приймати смерть спокійніше. З цього можна зробити висновок, що кожна

релігія має певні особливі та відмінні уявлення про смерть, що слугують інструментами зменшення страху смерті.

Відчуття страху смерті відрізняється серед представників різних християнських конфесій, таких як католики, православні та протестанти. Католики зазвичай мають більший страх перед покаранням після смерті. Православні більше акцентують на духовній підготовці до смерті, що може знижувати рівень страху. Протестанти можуть мати різні відчуття залежно від конкретної деномінації, але загалом більше уваги приділяють особистим стосункам з Богом, що також впливає на рівень страху смерті.

Таким чином, дослідження поняття страху смерті демонструє його багатогранність та залежність від релігійних і когнітивних факторів. Різні релігійні переконання та практики суттєво впливають на переживання страху смерті, а також на відмінності у цьому феномені серед представників різних християнських конфесій.

Розділ 2. Організація та результати дослідження відмінностей переживання страху смерті римо-католиків у мирян і богопосвячених осіб

2.1 Дизайн, гіпотези емпіричного дослідження, характеристика вибірки

У цьому розділі будуть представлені методологічні процедури та відповідна інформація щодо дослідження, така як дизайн, гіпотези та вибірка. Після даного короткого розділу, буде представлено результати та їх інтерпретація.

Респондентам було надано посилання на Google форму, яка містила анкету (вік, стать; для вірян – питання щодо важливості релігії і частоту її практикування; для богопосвячених осіб – питання про приналежність до монашого ордену) та три опитувальники. Вибірку було набрано за допомогою методу “сніжний ком”. Важливо зазначити, що учасники брали участь в дослідженні анонімно, щоб зменшити ймовірність соціально-бажаних відповідей. Шкала страху перед особистою смертю була надана останньою.

Залежними змінними у дослідженні слугують міра задоволеності життям, психічне здоров'я та стиль життя християнина (богопосвячений чи світський). Незалежна змінна – страх смерті. Вік і стать відіграють роль побічних змінних.

Задоволеність життям

Шкала задоволеності життям (SWLS) розроблена Diener (1985) для вимірювання загальних пізнавальних міркувань щодо задоволеності життям. Шкала містить 5 пунктів. Була використана в публікації українського видання, тож не потребувала адаптації.

Стабільність психічного здоров'я

Опитувальник “Стабільність психічного здоров'я - коротка форма” (MHC-SF-UA) розроблений Keyes (2009) містить 14 запитань щодо частоти відчуження протягом певного недавнього часу предикторів гармонійного стану. У його межах виокремлюються три різні види благополуччя, а саме: благополуччя гедоністичне (1-3

питання), соціальне (4-8) та психологічне (9-14). Два останніх у свою чергу об'єднуються в показник позитивного функціонування. У даному дослідженні було використано адаптацію Е. Л. Носенко та А. Г. Четверик-Бурчак (Носенко & Четверик-Бурчак, 2014).

Страх смерті

Шкала страху перед особистою смертю (FPDS) розроблена Florian & Kravetz (1983) для вимірювання інтраперсонального, інтерперсонального та трансперсонального вимірів страху смерті. Шкала складається з 31 пункту. Розробниками було виділено 6 факторів, а саме: втрата самореалізації (1-10 пункту шкали), втрата соціальної ідентичності (11-18), наслідки для сім'ї та друзів (19-22), трансцендентні наслідки (23-26), самознищення (27-30) і покарання в потойбіччі (31 пункт).

Оскільки даний опитувальник не є адаптований українською мовою, було здійснено прямий та зворотній переклад (додаток А), а також обраховано альфу Кронбаха для кожного фактору (таблиця 1). Оскільки кожен показник є >0.7 , можна говорити про достатню надійність зробленого перекладу. Для фактора “покарання в потойбіччі” показник відсутній, оскільки він включає в себе лише 1 пункт.

Таблиця 1

Альфа Кронбаха для факторів шкали страху перед особистою смертю

Фактор	Вибірка	
	Віряни	Невіряни
Втрата самореалізації	.94	.92
Втрата соціальної ідентичності	.93	.89

Продовження таблиці 1

Наслідки для сім'ї і друзів	.88	.90
Трансцендентні наслідки	.91	.97
Самознищення	.93	.86

Нами було висунуто наступні нульові гіпотези:

1. Стабільність психічного здоров'я та задоволеність життям не пов'язані з силою страху смерті.
2. Відсутній зв'язок між стилем життя християн (богопосвячений чи світський) та силою страху смерті.

Характеристика вибірки

Загалом аналізували результати 245 осіб, які вважають себе приналежними до Римо-католицької церкви та 73 осіб, які вважають себе невірними (атеїсти, агностики, невоцерковлені, не відвідують служб, вважають себе духовними, але не релігійними, не ідентифікують себе з жодною з традиційних релігій). Невірні відіграють роль контрольної групи при порівнянні страху смерті у богопосвячених осіб і мирян. 109 осіб ведуть богопосвячений спосіб життя (40 монахинь, 35 монахів і 34 дієцезіальних священників, які не належать до жодного з монаших згромаджень), 136 осіб є мирними. Статевий розподіл вибірки наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

Статевий розподіл вибірки

Релігійність	Стиль життя	Стать	N
Вірні	Богопосвячені особи	Чоловіча	69
		Жіноча	40

Продовження таблиці 2

	Миряни	Чоловіча	35
		Жіноча	101
	Невіряни	Чоловіча	18
		Жіноча	55

Серед монахів 14 осіб було францисканцями (O.F.M), по 4 представники з Ордену домініканців (O.P.) та Товариства Католицького Апостольства (SAC), 3 Місіонери Облати Непорочної Марії (OMI), по 2 представники з Ордену босих кармелітів (O.C.D.), Ордену Братів Менших Капуцинів (OFMCar) та двоє слезіян (SDB) та по одному представнику паулінів (O.S.P.P.E.), з Місійного згромадження св. Вікентія де Поля, зі Світського ордену кармелітів босих (OCDS) та один лазарист (С. М.).

Серед монахинь було 10 представниць Згромадження Малих Сестер Непорочного Серця Марії (SCM), 4 – Місійного Згромадження Сестер Служниць Святого Духа (S.Sp.S), 3 – Згромадження Сестер Святої Терези від Дитяти Ісуса, по 2 представниці з чину дів (Ordo Virginum), Дочок Марії Помічниці Християн (FMA), Сестер Святої Родини з Назарету (CSFN), Згромадження сестер святого Йосипа, Конгрегації Страстей Господа нашого Ісуса Христа (CP), Бенедиктинок-Місіонерок і Дочок милосердя (F.d.C.), по 1 представниці Згромадження Дочок Найчистішого Серця Пресвятої Діви Марії, Згромадження Сестер Місіонерок Католицького Апостольства (SAC), Ордену Святої Урсули (OSU), Згромадження Сестер Службниць Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії, Згромадження Марійних сестер Чудотворного медальйону, Згромадження Воскресіння Господа нашого Ісуса Христа (С.Р.), Конгрегація Сестер Божественного Відкупителя та одна бенедиктинка (O.S.B.), 2 монахині не вказали своєї приналежності до жодного з монаших згромаджень.

20 учасників, які зазначили свою приналежність до Греко-католицької церкви були виключені з цього аналізу, як і 5 учасників, які не вказали свою приналежність до жодної з двох церков. Окрім того для підвищення репрезентативності результатів було прийнято рішення про видалення відповідей вірян, вік яких виходить за межі 20-65 років: серед мирян це 1 респондент 14 років, 3 – 15 років, 5 – 16 років, 5 – 17 років, 10 – 18 років, 8 – 19 років, 1 – 67 років; серед богопосвячених – 1 респондент 15 років (окрім іншого наявні сумніви щодо правдивості наданої відповіді), 1 – 19 років і 1 – 71 року. Дане рішення було прийняте на основі вікової класифікації ВООЗ: 15-19 - старші підлітки; 20-24 - молоді дорослі; 25-45 - молодий вік; 46-65 - середній вік; 66-75 - похилий вік. Оскільки у наймолодшій віковій групі була лише 1 богопосвячена особа, чії дані можна вважати правдивими, а в найстаршій – по 1 особі серед мирян і богопосвячених осіб, подальший аналіз буде здійснено лише для трьох вікових груп, а саме: молоді дорослі, представники молодого та середнього віку. Віковий розподіл вибірки наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

Віковий розподіл вибірки (кількість досліджуваних)

Релігійність	Стиль життя	Вікові групи		
		20-24 років	25-45 років	46-65 років
Віряни	Богопосвячені особи	79	6	24
	Миряни	63	50	23
Невіряни		7	63	3

Середній вік для богопосвячених осіб становив 38.6 (SD = 9.33) із віковим діапазоном від 20 до 65 років; для мирян відповіді дані становлять 32.4 (SD = 11.4),

віковий діапазон становить від 20 до 60 років; для невір'ян – mean 22.7 (SD = 6.71), вікового діапазону 17-53 років.

В опитування було введено три питання з метою визначення важливості релігії у житті вірян, а також питання щодо частоти релігійних практик. Проаналізувавши отримані результати, було отримано наступне: середнє значення за показником важливості релігії за 5-бальною шкалою Лікерта серед богопосвячених осіб становить 4.96, серед мир'ян – 4.64. 107 (із 109) богопосвячених осіб повідомили, що відвідують храм щодня чи майже щодня, 95 (70%) мир'ян – що відвідують храм щотижня. Це обумовлено обов'язками, які різняться для осіб богопосвячених і тих, що ведуть світський спосіб життя. У статутах більшості монаших згромаджень, а також священників заохочується до участі у Службі Божій щодня, для мир'ян такі практики носять більш рекомендаційний характер, обов'язком є відвідування храму в неділю. 106 богопосвячених осіб та 49% мир'ян моляться два або більше рази на день, 33% мир'ян – принаймні раз на день. З даних показників можна зробити висновок, що релігія є важливою для обох груп вірян, крім того вони часто практикують свою віру.

2.2 Залежність задоволеності життям і стабільності психічного здоров'я із страхом смерті

Провівши аналіз результатів за шкалою задоволеності життя, було отримано наступні результати, наведені у таблиці 4. Рівень повної задоволеності життям (31-35 балів) не був представлений у вибірці.

Таблиця 4

Результати за шкалою задоволеності життям (відсоток від усіх досліджуваних категорій)

Рівень задоволеності життям	Категорія досліджуваних		
	Богосвячені особи	Миряни	Невіряни
Задоволений/-а життям	63.2%	33.8%	21.9%
Майже задоволений/-а життям	27.5%	34.6%	26%
Нейтральний рівень/ невизначеність	1.8%	5.1%	10.9%
Майже незадоволений/-а життям	5.5%	14.7%	19.2%
Незадоволений/-а життям	0.9%	8.8%	19.2%
Вкрай незадоволений/-а життям	–	2.9%	2.7%

Кумулятивний відсоток у розмірі 50% досягається богосвяченими особами вже на другому (першого у вибірці немає) рівні задоволеності життям, для мирян ця цифра досягається на третьому рівні, а для невірян – лише на четвертому рівні.

Показник Колмогорова-Смірнова ($p < 0.001$) для категорій “богосвячені особи” та “миряни” свідчить про недостатньо нормальний розподіл вибірки. Оскільки вибірка є достатньо великою, для здійснення міжгрупового порівняння було використано корекцію Уелча. Відмінності присутні, ефект середній ($p < 0.01$, $r = 0.369$). Тобто можна зробити висновок, що богосвячені особи (Mean = 26) більше задоволені життям, ніж миряни (Mean = 22).

Порівнявши групу невірян з мирянами, ми отримали показник $p < 0.05$, що свідчить про наявність статистично значущих відмінностей, проте показник $r = 0.215$

свідчить про малий ефект. Тож можемо говорити про присутність певність відмінностей, проте, можливо, вони не є достатньо значимими.

Показник порівняння груп “богопосвячені особи” та “невіряни” за допомогою корекції Уелча був наступним: $p < 0.001$, $r = 0.553$. Це свідчить про дуже великий розмір ефекту і відповідно про наявність значущих відмінностей. Це підтверджується також середніми значеннями за даною шкалою у групах досліджуваних: богопосвячені особи (Mean = 26), невіряни (Mean = 20.2). Тобто богопосвячені особи оцінюють задоволеність життям вище, ніж невіряни.

Провівши аналіз опитувальника “Стабільність психічного здоров'я - коротка форма”, ми отримали результати, наведені в таблиці 5.

Таблиця 5

Результати опитувальника “Стабільність психічного здоров'я - коротка форма” (відсоток від усіх досліджуваних категорій)

Категорія досліджуваних	Категорії психічного здоров'я		
	Процвітання	Помірний рівень	Пригнічення
Богопосвячені особи	53.2%	23.9%	22.9%
Миряни	37.5%	46.3%	16.2%
Невіряни	28.7%	63%	8.2%

Спостерігається подібна тенденція, як і при аналізі попередньої шкали: більша частина богопосвячених осіб потрапила в категорію “процвітання”, у той час, як для мирян та невірян у даній категорії знаходиться лише менша частина, проте все таки сюди потрапив більший відсоток мирян, ніж невірян. Проте цікаво зазначити, що найбільший відсоток серед трьох груп у категорії “пригнічення” належить саме богопосвяченим особам.

Основним завданням було виявити залежність між задоволеністю життям і страхом смерті. Було вирішено для початку перевірити чи існує дана залежність для кожної з трьох груп. У всіх групах розподіл був недостатньо нормальним ($p < 0.05$), тож для здійснення аналізу було обрано критерій Спірмена. Для груп богопосвячених осіб ($p = 0.27$) та мирян ($p = 0.67$) значущої залежності виявлено не було. Для групи невір'ян зв'язок слабкий і негативний (Spearman's $\rho = -0.28$, $p = 0.019$), що свідчить про зворотну кореляцію між задоволеністю життям і страхом смерті, а отже зі збільшенням задоволеності життям, страх смерті зменшується. Тобто для вірян рівень задоволеності життям ніяк не впливає на рівень страху смерті, а для людей невір'ючих – фактор задоволеності життям відіграє незначну, проте сприятливу роль у зниженні страху смерті.

Наступним завданням було виявити залежність між стабільністю психічного здоров'я та страхом смерті. Для даної мети було проведено аналіз до допомогою непараметричної однофакторної ANOVA критерію Краскела-Уолліса. Для групи богопосвячених осіб $\chi^2 = 27.1$, $p < 0.001$, що свідчить про наявність значущого впливу. Окрім того було проведено попарне порівняння кожної з категорій стабільності психічного здоров'я за показником страху смерті, результати якого наведено в таблиці 6. Показник p свідчить про статистичну значущість. Проте показник ε^2 (> 0.05) не свідчить про значущі відмінності між богопосвяченими особами з трьох різних категорій стабільності психічного здоров'я.

Таблиця 6

**Попарне порівняння категорій стабільності психічного здоров'я за
показником страху смерті у богопосвячених осіб**

Категорії	Показники	
	W	p
процвітання - помірний	3.40	.043
процвітання - пригнічення	6.83	<.001
помірний - пригнічення	4.68	.003

Це також підтверджується значенням *mean* за показником смерті для кожної з категорій: процвітання (67.2), помірний рівень (87.4) і пригнічення (149). Як бачимо чим більший рівень стабільності психічного здоров'я, тим менший страх смерті.

Для аналізу результатів групи мирян і невірян було використано той же критерій Краскела-Уолліса. Проте значення *p* для даної групи вибірки не свідчать про статистичну значущість.

Як висновок проведеного аналізу було виявлено зв'язок між стабільністю психічного здоров'я та рівнем страху смерті лише серед групи богопосвячених осіб. Аналогічно найвищі показники за опитувальником "Стабільність психічного здоров'я - коротка форма" було отримано також богопосвяченими особами. Проте цікавим є питання: чи справді даний факт відображає реальність, чи богопосвячені особи в силу специфіки веденого ними стилю життя повідомляють про більшу стабільність психічного здоров'я, ніж є насправді. Тобто, припустимо, за такого ж фактичного рівня стабільності психічного здоров'я як у богопосвяченої особи, представник/-ця групи мирян або невірян оцінив/-ла б благополуччя (яке і вимірюється опитувальником) на меншому рівні. Підставою до цього можна назвати аскетичну спрямованість богопосвяченого способу життя загалом та монашого життя зокрема. З одного боку,

можна припустити, що зважаючи на цю особливість, богопосвяченими особами симптоми гедоністичного благополуччя мали б оцінюватися нижче, адже, можливо, підсвідомо вони забороняють його собі відчувати. Проте з іншого боку, результати свідчать про протилежне. Отже, можна припустити, що аскетичний аспект богопосвяченого життя сприяє задоволеності меншим речам, порівнюючи з вибіркою мирян і невірян.

2.3 Відмінності переживання страху смерті богопосвячених осіб та вірян, що живуть світським життям

Зважаючи на описові статистики за факторами шкали страху перед особистою смертю по трьох групах вибірки, можна зробити висновок про найменший рівень страху смерті за п'ятьма факторами (окрім “покарання в потойбіччі”) у богопосвячених осіб, в той час, як у мирян страх смерті за факторами шкали дещо більше. Невіряни ж отримали найменший показник за фактором “покарання в потойбіччі”, що підтверджує відповідність вибірки контрольної групи (невіряни) вимогам. З результатами аналізу можна ознайомитися у таблиці 7.

Таблиця 7

Описові статистики за факторами шкали страху перед особистою смертю

Фактор	Показники	Богопосвячені особи	Миряни	Невіряни
Втрата самореалізації	mean	3.05	3.56	3.88
	median	2.30	3.30	4.10
	SD	2	1.65	1.83

Продовження таблиці 7

Втрата соціальної ідентичності	mean	2.69	2.71	2.73
	median	1.75	2.50	2.38
	SD	1.97	1.61	1.64
Наслідки для сім'ї і друзів	mean	3.38	4.21	4.00
	median	2.75	4.50	4.25
	SD	2.05	1.69	2.00
Трансцендентні наслідки	mean	2.94	3.49	3.43
	median	2.25	3.25	2.75
	SD	2.03	2.05	2.33
Самознищення	mean	2.45	2.52	2.88
	median	1.25	2.00	2.00
	SD	2.02	1.78	1.93
Покарання в потойбіччі	mean	3.60	4.20	2.23
	median	4.00	5.00	1.00
	SD	2.31	2.32	1.96

Нормальний розподіл по факторам окремо по групах вибірки: богопосвячені особи та миряни і загалом по вибірці відсутній ($p < 0.05$), тож для визначення міжгрупових відмінностей було обрано корекцію Уелча.

За результатом аналізу статистично значущі відмінності були виявлені за факторами “Втрата самореалізації”, “Наслідки для сім'ї і друзів”, “Трансцендентні наслідки” та “Покарання в потойбіччі” (таблиця 8). Відмінності за шкалами “Втрата

соціальної ідентичності” та “Самознищення” виявлені не були. Причиною відсутності відмінностей може бути наступне: у фактор “Втрата соціальної ідентичності” включені пункти, пов'язані із творчістю. Основна діяльність монахинь, яка складає 36.7% групи вибірки богопосвячених осіб досить часто пов'язана з творчістю: гра на органі, прикрашання храму квітами, підготовка катехитичних уроків для дітей і молоді, проте, можливо, вони, на відміну від мирян, менше ідентифікують себе зі здійснюваною діяльністю, натомість сприймають це як справи на славу Божу. Як наслідок вони мають менше страху втрати цієї діяльності. Водночас відсутність відмінностей за фактором “Самознищення” є досить передбачуваною, оскільки вся вибірка зазначила значну важливість релігії у власному житті. Католицьке вчення передбачає вічність душі, тож логічно припустити, що страх щодо втрати себе не різниться серед богопосвячених осіб і мирян.

Відмінності за фактором “Втрата самореалізації” можна пояснити наданням меншого значення реалізації себе богопосвяченими особами, ніж мирянами. Оскільки миряни, незважаючи на свою релігійність, живуть світським життям. Сучасні тенденції диктують важливість реалізації себе як особистості, і це безумовно впливає на погляди людей. З іншого боку, життя богопосвяченої особи має іншу мету – служіння та прослава Бога своїм життям. Тож, можливо, на них такі настрою здійснюють менше впливу. Причина наявності відмінностей за фактором “Наслідки для сім'ї і друзів” міститься у його назві. У Католицькій церкві богопосвячене життя передбачає celibat, тож і важливість наслідків для сім'ї для представників даної групи не має підстав. Відмінності за факторами “Трансцендентні наслідки” та “Покарання в потойбіччі” можна пояснити впливом богословських знань на підхід до життя загалом. Оскільки для богопосвячених осіб дані знання є аспектом їх “професійної діяльності”, можна припустити, що і щодо питання смерті вони будуть керуватися ними більше, ніж миряни.

**Групові відмінності за факторами шкали страху перед особистою смертю
(корекція Уелча)**

Фактор опитувальника	Показники	
	p	R
Втрата самореалізації	.033	.20
Втрата соціальної ідентичності	.948	.06
Наслідки для сім'ї і друзів	<.001	.25
Трансцендентні наслідки	.037	.15
Самознищення	.794	.08
Покарання в потойбіччі	.044	.15

Здійснивши аналіз відмінностей страху смерті залежно від віку, значимий показник ($p = 0.005$) було виявлено лише за фактором “Покарання в потойбіччі” між молодими дорослими, 20-24 років ($mean = 4.73$) та представниками осіб молодого віку 25-45 років ($mean = 3.65$). Загалом попередні дослідження вказують на збільшення страху смерті з віком, проте в літературі зазначається також підвищений страх смерті у підлітків, які переймаються питання смерті занадто сильно. Можна зробити припущення про вплив війни в Україні на отримані показники. Можливо, дана категорія людей стикається зі смертю знайомих досить часто, що і призводить до надмірних думок про смерть.

Відмінності, залежні від статі були виявлені за факторами “Втрата самореалізації”, “Втрата соціальної ідентичності”, “Наслідки для сім'ї і друзів” та “Трансцендентні наслідки”. Жінки мали значно більші показники, ніж чоловіки, що зображено в таблиці 9. Аналізуючи зміст даних факторів, можна зробити висновок, що

дані особливості, імовірно, обумовлені більшою тривожністю, емоційністю та рефлексивністю жінок. Також впливати може краще диференційована потреба відчувати власну значущість, а також соціальні очікування щодо обов'язку піклування про родину. Це стосується 2 та 3 фактору (таблиця 9).

Таблиця 9

Залежність страху смерті від статі

№	Фактор	Показники	Жінки	Чоловіки
1	Втрата самореалізації	mean	3.54	3.06
		median	3.30	2.60
2	Втрата соціальної ідентичності	mean	2.91	2.42
		median	2.50	1.50
3	Наслідки для сім'ї і друзів	mean	4.13	3.44
		median	4.50	3.25
4	Трансцендентні наслідки	mean	3.51	2.89
		median	3.25	2.00

Висновки до розділу 2

Емпіричне дослідження проводилось із залученням римо-католиків, поділених на дві групи: миряни та богопосвячені особи. Основною метою було визначити відмінності у переживанні страху смерті між цими групами, а також виявити зв'язок між задоволеністю життям, стабільністю психічного здоров'я та страхом смерті.

Для богопосвячених осіб та мирян значущої залежності між задоволеністю життям і страхом смерті не виявлено. Для невір'ян зв'язок був слабким і негативним, що

свідчить про зворотну кореляцію: зі збільшенням задоволеності життям страх смерті зменшується.

Також було проаналізовано зв'язок між стабільністю психічного здоров'я та страхом смерті. Для богопосвячених осіб виявлено значущий вплив: чим більший рівень стабільності психічного здоров'я, тим менший страх смерті. Для мирян і невірян цей зв'язок не був статистично значущим. Однак, варто зазначити, що більшість богопосвячених осіб оцінюють свій рівень стабільності психічного здоров'я вище, ніж миряни та невірняни, що може бути пов'язано зі специфікою їх способу життя. Аналіз виявив, що богопосвячені особи демонструють нижчий рівень страху смерті порівняно з мирянами.

Висновок

Результати проведеного дослідження страху смерті свідчать про вищий страх смерті у християн, які живуть світським життям, ніж у богопосвячених осіб. Жінки повідомили про вищий страх смерті, порівняно з чоловіками, а молоді дорослі (20-24 роки) більше бояться покарання в потойбіччі, ніж особи молодого віку (25-45 років). Для виявлення міжгрупових відмінностей була використана корекція Уелча при Т-критерії Стьюдента, окрім того застосовувалась непараметрична однофакторна ANOVA з критерієм Краскела-Уолліса, а також кореляційний аналіз Спірмена. Вибірка складалася з 245 осіб, що вважають себе приналежними до Римо-католицької церкви з яких 109 осіб були богопосвяченими, 136 – мирянами.

Для богопосвячених осіб та мирян значущої залежності між задоволеністю життям і страхом смерті виявлено не було. Для невір'ян зв'язок був слабким і негативним, що свідчить про зворотну кореляцію: зі збільшенням задоволеності життям страх смерті знижується. Також було виявлено зв'язок між стабільністю психічного здоров'я та рівнем страху смерті серед групи богопосвячених осіб.

Посилання

- Abdel-Khalek, A. M. (2002). Why do we fear death? The construction and validation of the reasons for death fear scale. *Death studies*, 26(8), 669-680.
- Axelrod, C. D. (1987). Reflections on the fear of death. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 17(1), 51-64.
- Bardo Thodol
- Berger, L. S. (2010). Attitudinal differences on death and dying among Protestant denominations. Walden University.
- Chirban, J. T. (2021). Greek Orthodox Understandings of Death: Implications for Living the Easter Faith. In *Death and Bereavement around the World* (pp. 103-126). Routledge.
- Cicirelli, V. G. (1998). Personal meanings of death in relation to fear of death. *Death studies*, 22(8), 713-733.
- Cohen, A. B., Pierce Jr, J. D., Chambers, J., Meade, R., Gorvine, B. J., & Koenig, H. G. (2005). Intrinsic and extrinsic religiosity, belief in the afterlife, death anxiety, and life satisfaction in young Catholics and Protestants. *Journal of research in personality*, 39(3), 307-324.
- Collett, L. J., & Lester, D. (1969). The fear of death and the fear of dying. *The journal of Psychology*, 72(2), 179-181.
- Diener, E. D., Emmons, R. A., Larsen, R. J., & Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of personality assessment*, 49(1), 71-75.
- East, B. (2020, 30. June). Be Fearful as Christ was Fearful. *Mere Orthodoxy*.
<https://mereorthodoxy.com/fear-covid19>
- Ellis, L., Wahab, E. A., & Ratnasingan, M. (2013). Religiosity and fear of death: a three-nation comparison. *Mental Health, Religion & Culture*, 16(2), 179-199.

- Feifel, H., & Nagy, V. T. (1981). Another look at fear of death. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 49(2), 278.
- Feifel, H., Freilich, J., & Hermann, L. J. (1973). Death fear in dying heart and cancer patients. *Journal of Psychosomatic Research*.
- Florian, V., & Kravetz, S. (1983). Fear of personal death: Attribution, structure, and relation to religious belief. *Journal of personality and social psychology*, 44(3), 600.
- Florian, V., & Mikulinzer M.(1997). Fear of personal death in adulthood: The impact of early and recent losses. *Death Studies*, 21(1), 1-24.
- Hermit, L. C. (2020, March 31). Fear of death. *ORTHODOX CHRISTIAN FAITH AND LIFE*. <https://orthodoxcityhermit.com/2020/03/31/fear-of-death/>
- Holcomb, L. E., Neimeyer, R. A., & Moore, M. K. (1993). Personal meanings of death: A content analysis of free-response narratives. *Death studies*, 17(4), 299-318.
- Keyes, C. L. M. (2009). Atlanta: A Brief description of the Mental Health Continuum – Short Form (MHC-SF)
- Klein, G. S. (1964). Semantic power measured through the interference of words with color-naming. *The American journal of psychology*, 77(4), 576-588.
- Kubler-Ross, E. (1969). *On Death and Dying*. Macmillan.
- Leming, M. R., Leming, M. R., & Dickinson, G. E. (1985). *Understanding dying, death, and bereavement*. Holt, Rinehart and Winston.
- Mantala-Bozos, K. I. (2003). The role of religion and culture on bereavement: The example of the Orthodox Christian tradition. *Journal of Critical Psychology Counselling and Psychotherapy*, 3(2), 96-110.
- Markevich, D. P. (2017, November 3). The fear of death: worldly paralysis or call to repentance? *Orthodox Life*. <https://orthodoxlife.org/afterlife/death-repentance-paralysis/>

- Muris, P., Meesters, C., Mayer, B., Bogie, N., Lijten, M., Geebelen, E., ... & Smit, C. (2003). The Koala Fear Questionnaire: A standardized self-report scale for assessing fears and fearfulness in pre-school and primary school children. *Behaviour research and therapy*, 41(5), 597-617.
- Neimeyer, R. A. & Moore, M. K. (1994). Validity and reliability of the Multidimensional Fear of Death Scale. In R. A. Neimeyer (Ed.), *Death anxiety handbook : Research, instrumentation, and application*, 103-119
- Nichols, S., Strohming, N., Rai, A., & Garfield, J. (2018). Death and the self. *Cognitive science*, 42, 314-332.
- Nowak, P. G. (2024). Death as the extinction of the source of value: the constructivist theory of death as an irreversible loss of moral status. *Theoretical Medicine and Bioethics*, 1-23.
- Ollendick, T. H. (1983). Reliability and validity of the revised fear survey schedule for children (FSSC-R). *Behaviour research and therapy*, 21(6), 685-692.
- Şimşek, Ö. F. (2005). Paths from fear of death to subjective well-being: A study of structural equation modeling based on the terror management theory perspective.
- Slaughter, V., & Griffiths, M. (2007). Death understanding and fear of death in young children. *Clinical child psychology and psychiatry*, 12(4), 525-535.
- Stroop, J. R. (1935). Studies of interference in serial verbal reactions. *Journal of experimental psychology*, 18(6), 643.
- Thrane, S. (2010). Hindu end of life: Death, dying, suffering, and karma. *Journal of Hospice & Palliative Nursing*, 12(6), 337-342.
- Wester, J. (2015). The social construction of death: interdisciplinary perspectives. *Mortality*, 20(3), 284–285.
- Westman, A. S., & Canter, F. M. (1985). Fear of death and the concept of extended self. *Psychological reports*, 56(2), 419-425.

World Health Organization. (n.d.) Retrieved from <https://www.who.int/>

Біблія. Старий Заповіт

Кушмирук, Є. С. (2018). Діагностика рівня задоволеності життям в осіб юнацького віку.

Носенко, Е. Л., & Четверик-Бурчак, А. Г. (2014). Опитувальник Стабільність психічного здоров'я-коротка форма: опис, адаптація, застосування. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: педагогіка і психологія, (22, вип. 20), 89-97.

**ШКАЛА СТРАХУ ПЕРЕД ОСОБИСТОЮ СМЕРТЮ (FPDS-UA)
УКРАЇНСЬКОЮ**

Елементи є завершеннями висловлювання: “Смерть лякає мене через ____”

1. припинення творчої діяльності
2. припинення всіх планів і діяльності
3. припинення будь-якої духовної активності
4. припинення здатності мислити
5. те, що я не до кінця використаю своє життя
6. відрив від самого життя
7. пропущені майбутні події
8. необхідність реалізації життєвих цілей
9. розірвання зв'язків з близькими
10. втрату життєвих насолод
11. те, що моя відсутність не буде відчуватись
12. те, що події відбуватимуться без мене
13. те, що мене забудуть
14. те, що моя смерть не зашкодить близьким
15. поховання глибоко в землі
16. те, що життя триватиме без мене
17. втрату людської подоби
18. долю мого тіла
19. те, що моя родина все ще потребуватиме мене
20. те, що рідні не здолають горе
21. горе рідних і друзів

22. нездатність забезпечити сім'ю
23. невизначеність того, чого очікувати
24. невизначеність щодо існування після смерті
25. її таємничість
26. невідоме, пов'язане з нею
27. розкладання тіла
28. втрату і знищення себе
29. стан вічного сну
30. знищення особистості
31. покарання в потойбіччі

Елементи оцінюються за шкалою від 1 (цілком правильно) до 7 (цілком неправильно).